

4-26-2020

THE CONCEPT OF GENDER AND ITS PLACE IN LINGUISTICS

Shakhnoza Kakhramonovna Gulyamova
doctoral student of the department of uzbek linguistics, BSU

Follow this and additional works at: <https://uzjournals.edu.uz/buxdu>



Part of the [Linguistics Commons](#)

Recommended Citation

Gulyamova, Shakhnoza Kakhramonovna (2020) "THE CONCEPT OF GENDER AND ITS PLACE IN LINGUISTICS," *Scientific reports of Bukhara State University*. Vol. 3 : Iss. 2 , Article 6.

DOI: 10.52297/2181-1466/2019/3/2/6

Available at: <https://uzjournals.edu.uz/buxdu/vol3/iss2/6>

This Article is brought to you for free and open access by 2030 Uzbekistan Research Online. It has been accepted for inclusion in Scientific reports of Bukhara State University by an authorized editor of 2030 Uzbekistan Research Online. For more information, please contact sh.erkinov@edu.uz.

TILSHUNOSLIK

11. Wittgenstein L. Psychology and religious belief. In: Barret, Cyril(Ed) Lectures and conversations on Aesthetics. – Oxford Blackwell Publishing, 2007.

12. www.macmillandictionary.com

13. www.llaboutvision.com

УДК: 372.881.512.133:81`373.6

ГЕНДЕР ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ ЛИНГВИСТИКАДА ТУТГАН ЎРНИ

ПОНЯТИЕ «ГЕНДЕР» И ЕГО МЕСТО В ЛИНГВИСТИКЕ

THE CONCEPT OF GENDER AND ITS PLACE IN LINGUISTICS

Гулямова Шахноза Кахрамоновна

БухДУ ўзбек тилшунослиги кафедраси докторанти

Gulyamova Shakhnoza Kakhramonovna

doctoral student of the department of uzbek linguistics, BSU

Таянч сўзлар: гендер, аёллар ҳуқуқи, биологик жинс, гендер системаси, гендер стереотиплари, гендер стандартлари, феминистик ғоялар, лингвистик гендерология, лисоний тизим, маданий ва ижтимоий фактор.

Ключевые слова: гендер, право женщин, биологический пол, гендерная система, гендерные стереотипы, гендерные стандарты, феминистические идеи, лингвистическая гендерология, лингвистическая система, культурный и социальный фактор.

Key words: gender, women's rights, biological gender, gender system, gender stereotypes, gender standards, feminist ideas, linguistic gender, linguistic system, cultural and social factors.

Мақолада гендер тушунчасининг пайдо бўлиши ҳамда бу ҳодисанинг тилшуносликда тутган ўрни ёритилган. Лингвистик гендерология масалалари ва муаммолари таҳлил қилинган. Шундай қилиб, гендер тушунчаси мураккаб ижтимоий-маданий жараён бўлиб, жамиятдаги эркак ва аёлларнинг ҳулқ-атвори, ўрнини билдириб, гендернинг ижтимоий конструкти ҳисобланади. У нафақат биологик фарқни, балки ижтимоий-маданий нормаларни ҳам белгилаб берувчи кенг қамровли серқирра тушунча ҳисобланади.

В статье рассмотрено понятие «гендер», определенное место в лингвистике. Анализированы задачи и проблемы гендерологии. Таким образом, понятие гендера представляет собой сложный социокультурный процесс, а поведение мужчин и женщин в обществе - это социальный гендерный конструкт, выражающий их место. Это всеобъемлющая многогранная концепция, определяющая не только биологические различия, но и социокультурные нормы.

The article deals with the emergence of the concept of gender and its place in linguistics. Gender tasks and problems are analysed. Thus, the concept of gender is a complex socio-cultural process, and the behavior of men and women in society is a social construct of gender, expressing their place. It is a comprehensive multifaceted concept that defines not only biological differences but also socio-cultural norms.

Кириш. Гендерология биологик жинсларни социал муҳитда ўрганувчи энг ёш фандир. “Гендер” термини кўп маъноли бўлиб, фанга 1955 йилда буюк сексолог Джон Мани томонидан киритилган. Кўринадикки, дастлаб бу термин тиббий маънога эга бўлган. Ҳозирги кунда эса гендерология йўналиши ижтимоий фан сифатида бўй кўрсатади.

Джон Мани “гендерли роль” (“genderrole”) тушунчасини ишлатган. Мани нафақат янги термин яратди, балки уни оддий таққослаш доирасидан чиқариб юборди. Унинг изоҳлашича, “гендер” тушунчаси кўпгина белгиларни аниқлаб беради, жумладан, жисмоний хусусиятлардан то ижтимоий ролгача бўлган жараёнларни ўз ичига олади. Манининг ғоясини 1950 йиллар охирида Лос-Анжелеснинг Калифорния университетида

TILSHUNOSLIK

фаолият юритган психоаналитик Роберт Столлер очиб берди. У 1963 йилда Стокгольмда бўлиб ўтган илмий конгрессда гендер моҳиятини тушуниш ҳақидаги маърузаси билан сўзга чиқди. Унинг фикрича, гендерни ўрганишни табиий фанлардан ажратиб олиб, психолог ва социолог ихтиёрига топшириш керак. Ўша даврда бу ғоя яхши қабул қилинмади, лекин 1970 йилларда аёллар ҳуқуқи учун курашувчиларга бу қўл келди [17].

Социолог, профессор Е. Здравомыслова “гендер” атамасини 1968 йилда америкалик психолог ва психоаналитик олим Столлер “Gender and sex” китобида илмий муомаллага киритганини айтиб ўтган. Бу сўз чет тилига оид бўлиб, лотин тилига бориб тақалади. Рус тилига эса инглиз тилидан кириб келган. “Гендер” термини бундан олдин ҳам феминист тадқиқотчилар томонидан ишлатилган, аммо Столлер бу сўзни илмий асослаб қўллаган олим ҳисобланади [16].

Асосий қисм. Гендер ижтимоий психологиянинг асосий тушунчаларидан биридир. Ижтимоий психология – бу жамиятнинг, ҳар бир инсоннинг фикри, туйғулари ва хулқ-атворида таъсирини ўрганадиган фан. Гендернинг ижтимоий психологияси эса унинг бир қисми. У ижтимоий нормалар тадқиқоти билан шуғулланади. Гендернинг ижтимоий психологияси белгиланган диний бидъатлар, қонун-қоидалар, ижтимоий идрок, ўз-ўзини ҳурмат қилиш, ижтимоий роль ва нормаларнинг пайдо бўлишини ўрганиш майдончаси ҳисобланади [3].

Изланишлар “дженде” сўздан келиб чиққан ҳолда гендерли тадқиқотлар деб номлана бошланган. Россияда бу сўз илк бор 80 йиллар охирида пайдо бўлиб, грамматик родни билдирган. 1985 йилда Пекинда Россия имзолаган БМТнинг аёлларга нисбатан камситилишга қарши кураш декларацияси қабул қилингандан сўнг бу борада изланишлар бошлаб юборилди. Шу йилларда Москвада гендер тадқиқотлари маркази ташкил этилган бўлиб, у Фанлар Академиясида, халқаро аҳоли институтида, демография институтида ўз фаолиятини олиб борган. Марказда бир қатор олимлар – Анастасия Посадская, Н. Захарова, Наталья Михайловна Римашевская – феминизм ва гендер тадқиқотлари билан шуғулланишган [16].

Тадқиқотчилар гендер ҳодисасининг бир қиррасини дискриминация (камситиш)га оид саволларни жинс белгиси орқали ифодалашда очиб беришган. Зеро, бу ҳодиса сиёсий ва ижтимоий жараёнлар билан боғлиқ бўлган.

Психолог Шон Берннинг эътирофича, “гендер” – бу “эркак” ва “аёл” тушунчаларига берилган социал-биологик тавсифдир. Чунки жинс биологик категория бўлиб, психологлар биологик асосланган “жинсий” гендерли фарқларга далил келтирганлар [3].

“Гендер” термини рус тилига инглиз тилининг “genre” сўздан норман кураши даврида французлардан ўзлаштирилган сўз сифатида пайдо бўлган. “Гендер” ва “жанр” бир ўзакли сўз ҳисобланиб, французлар ўз навбатида, асоси грек сўзи бўлган “gen” ўзагидан фойдаланишган, у “яратмоқ” маъносини билдириб, “генезис” ва “ген” сўзлари орқали танишдир. Бу сўз бир неча асрлар фойдаланиб келинган бўлиб, фақатгина XX асрнинг иккинчи ярмида ўзининг биринчи маъносида ишлатилган. Бунгача у грамматик родни билдирган. 1611 йилда босилиб чиққан қирол Яковнинг Библиясида “gender” феъли “кўпаймоқ” маъносини билдирган [17].

Гендер – бу ижтимоий жинс, инсоннинг жамиятдаги хулқ-атвори. Бу аёл ва эркак жиҳатларини ўрганадиган ижтимоий нормативдир. Баъзида гендер “эркак” ва “аёл” тушунчалари синоними сифатида ҳам қўлланилади. Демак, у бу икки жинс вакиллари хулқ-атворининг аниқ стандарти. Аммо шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, ҳаётда аёлда эркаклик (“юбкадаги эркак”), эркакда эса аёллик (мулойим, иродасиз, ҳиссиётли эркак) гендерини учратиш мумкин [7].

А.А.Денисова биологик нуқтаи назардан эркак ва аёллар орасида тафовутдан кўра ўхшашлик анча кўпроқ эканлигини таъкидлайди [4]. Кўпгина тадқиқотчилар улар орасидаги муҳим биологик фарқ уларнинг насл қолдиришдаги роли деб ҳисоблашади. Шубҳасиз, бугунги кунда эркакларнинг баланд бўйи, оғирлиги ва жисмоний бақувватлиги каби “типик” жинслар орасидаги фарқлар ниҳоятда ўзгарувчан ва жинс тушунчасига камроқ боғлиқ. Биологик фарқлар ўлароқ, одамлар орасида уларнинг жамиятдаги ижтимоий роли, фаолияти, хулқ-атворидаги фарқлар ҳам мавжуд. Антропологлар, этнографлар ва тарихчилар анча олдин “эркакларга хос” ва “аёлларга хос” тасаввурларнинг нисбийлигини

TILSHUNOSLIK

аниқлаб берганлар, яъни бир жамиятда эркаклар машғулоти деб саналган ҳодиса, бошқасида аёлларга хос деб белгиланган.

А.А.Денисова тўғри таъриф берганидек, биологик жинс турли жамиятда яшаб, турли ижтимоий ролга эга бўлган инсонларни фарқлашга сабаб бўла олмайди. Шу нуқтаи назардан ёндашганда одамларнинг биологик жинсидан келиб чиққан ҳолда, уларнинг ижтимоий ва маданий нормалари йиғиндисини белгиловчи омил асосида гендер тушунчаси вужудга келган.

Шу билан бирга, аёл ва эркакларнинг психологик сифатларини, хулқ-атворини, фаолиятини ва касбини биологик жинс эмас, ижтимоий-маданий нормалар белгилаб беради. Жамиятда эркак ёки аёл бўлиш у ёки бу анатомик хусусиятларга эга бўлиш эмас, балки гендерга хос бўлган ролларни бажариш билан белгиланади. Демак, гендер жамиятда аёл ва эркакнинг ижтимоий модели сифатида барпо этилади.

Гендер системаси жинслар орасидаги тенгсизликдир. Гендер жамиятнинг ижтимоий стратификацияси усуллари билан бири бўлиб, ирқ, миллат, синф, ёш каби ижтимоий-демографик факторлар билан биргаликда ижтимоий иерархияни ташкил этади. Гендер системасининг сақланиши ва ривожланиши учун инсонлар онги жуда муҳим роль ўйнайди. Индивидларнинг гендер онгини лойиҳалаш ижтимоий ва маданий стереотипларни сақлаб қолган ҳолда жамиятдаги норма ҳамда кўрсатмаларни бузиш орқали юзага келади (“эркакшоа аёл”, “хотинак”) [14].

Гендер системасининг ривожланишида инсонлар онги муҳим ўрин тутди. Инсон туғилишидан бошлаб гендер системаси таъсирининг объекти бўлади (жамиятдаги рамзий удумлар, туғилган боланинг жинси, кийимининг ранги, ўйинчоқлари ва ҳ.к.). Кўриниб турибдики, “аёлга оид” ва “эркакка оид” деган рамзий маънолар вужудга келади. “Эркакка оид” тушунча Оллоҳга, ижодга, ёруғликка, кучга, фаолликка нисбатланса, “аёлга оид” нарсалар юқоридагиларга зид бўлган тушунча ва ҳодисаларга тенглаштирилади.

Гендер системаси тушунчаси тадқиқотчилар томонидан турлича талқин қилинади. Илк бор поло-гендер системаси терминини америкалик феминист-антрополог Гейл Рубин “Торговля женщинами” (“Аёллар савдоси”) мақоласида қўллаган. У поло-гендер системасини “биологик жинсий яқинликни инсон фаолиятидаги маҳсулотга ўзгартирувчи механизмлар тўплами” деб атайди.

Гендер системаларини ўрганиш жинслар орасидаги ижтимоий ташкиллаштирилган муносабатларни тушунишга ёрдам беради. Швед тадқиқотчиси Иван Хирдман гендер системасига эркаклар ва аёллар орасидаги муносабатлар йиғиндисини деб қарайди. Шу ўринда жинсларнинг жамиятдаги ўрни, мақсади, қонун-қоидалар ва нормалар ҳақидаги тасаввурларини инобатга олади.

Денисова айтганидек, гендер системаси – бу институтлар, жинслар орасидаги хулқ-атвор, ижтимоий ўзаро таъсирлар. У ўзаро боғланган 3 таркибдан иборат: биологик жинс асосидаги гендер категорияларининг ижтимоий конструкцияси; меҳнатнинг жинсий тақсимооти; жинсий яқинликнинг ижтимоий мунтазамлиги [4].

Ҳозирги кунда “гендер” сўзи, аввало, ижтимоий-психологик жинсни, инсоннинг жамиятдаги ахлоқи ва унинг қандай қабул қилинишини билдиради. Гендер тадқиқотлари қуйидаги муҳим саволларни ўртага ташлайди: ўзимизни эркакми, аёлми ёки қандайдир гибрид вариант деб ҳис қилишимиз нимага боғлиқ – биологик тузилишгами, маданий белгигами ёки жамият талабларигами? Инсон “эркаклик” ва “аёллик” хулқи мезонларига мос келиши керакми? Ҳозиргача бу саволларга бир хил жавоб йўқ, аммо бир қатор гендер фарқлар маданият орқали белгиланиши изланишларда таъкидланади. Мисол сифатида болалар кийими рангини олайлик. XX аср бошида пушти ранг ўғил болага, мовий ранг қизларга мос деб ҳисобланган. Бу концепсия 30 йиллар охирида ўзгарган [17].

Бошқа томондан, тадқиқотлар эркак ва аёллар ақл-идрокида жисмоний фарқлар борлигини тасдиқлаб келмоқда. Нейросексизм душманлари бу фарқлар туғма эмас, орттирилганлигини исботлашга ҳаракат қилиб келишмоқда.

Гендер стереотиплари кўпинча ижтимоий нормалар сифатида таъсир кўрсатади. Норматив ва информацион тазйиқ гендер нормаларига бўйсунушга мажбур қилади. Бу таъсир шундаки, инсонлар ижтимоий таҳсинга лойиқ бўлиш учун гендер ролларга мос келишга ҳаракат қилишади. Одамлар ижтимоий информация таъсирида бўлганликлари

TILSHUNOSLIK

учун гендер нормаларини тўғри деб биладилар. Чунки улар шундай жамиятда яшайдиларки, унда, одатда, эркаклар бир нарса билан, аёллар эса бошқа бир нарса билан шуғулланадилар, яъни гендер фарқлари табиий бир ҳол сифатида бўй кўрсатади. Шунинг учун улар гендер нормаларини қабул қилиб, унга амал қиладилар. Бунинг амалий натижасини эса уларнинг хулқ-атворида кузатиш мумкин [3].

Айтиб ўтиш керакки, гендерстандартлари замонавий цивилизация асосларидан биридир. Бу аёллар ўзини тор доираси “аёллар иши”да қотиб қолмайди, ўзларига ёққан машғулотлар билан шуғулланишга замин яратиб беради. Аксинча, эркаклар ҳам кўпинча аёллар шуғулланган ишларда ўзларини синаб кўришлари мумкин.

Ҳозирги кунда гендернинг ҳар қандай ижтимоий-психологик текшируви сиёсийлашган бўлиб, бунда фаннинг роли нафақат дунёни ўрганиш, балки жинслар тенг ҳуқуққа эгаллиги принципини илгари суришдан иборат. Бунинг қонуний мувофиқлиги шундаки, гендернинг ижтимоий психологияси феминистик ҳаракатнинг мақсадларига мос келишидадир.

Лотт таъкидлаганидек, ижтимоий психология ҳар қандай вазиятда ҳам гендер тадқиқотлари билан кесишиб ўтади. Зеро, ижтимоий хулқ-атвори ни сақловчи ва шакллантирувчи шароитларни ўрганиш гендерни маданий жиҳатдан ўрганишни билдиради [7].

Феминистик ғоялар маданиятнинг турли соҳаларига кириб бориши нихоятда жадал суръатлар билан давом этди: 70 йилларнинг бошида ҳаммани ҳайратга солган, мунозаралар ва ҳис-ҳаяжонларнинг тўфонини кўзғотган анъанавий маданиятнинг жинсийлик концепсияси (жинсга кўра камситиш) эндиликда маданий Ғарб кишиси онгига ажралмас бир тушунча бўлиб кирди. Амалда жинсийликка қарши кураш БМТнинг “Хотин-қизларни камситишнинг барча шакллариغا барҳам бериш тўғрисидаги конвенсия”сида (1979) ҳам эълон қилинган [5].

Охириги йилларда Ўзбекистон журналистлари жамиятдаги мавжуд гендер зиддиятлари ҳақида сўз юритмоқдалар. Ижтимоий стереотиплар (улар сирасига гендер стереотиплари ҳам киради) мазмун жиҳатидан маълум ижтимоий ҳодиса ёки объект хусусидаги ҳиссий бўёқларга эга стардантлаштирилган ва барқарор тасаввурни англатади. Аҳолининг гендер ҳақидаги тасаввурлари демократик, ҳуқуқий жамият куриш жараёнида мазмун жиҳатидан ўзгариб боради. Бундай ўзгаришлар гендер тенглигига эришишда ҳар бир инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда ҳамда ижтимоий тараққиётни таъминлашда муҳим шарт ҳисобланади. Зеро, аёл ва эркакнинг ижтимоий ҳамкорлиги – ҳозирги давр ва келажакнинг зарурий асосидир [20].

Тил инсон ҳаёти, унинг ижтимоий фаолияти билан боғлиқ ҳодисадир. Лисоний белгининг қандай ижтимоий вазифа ўташи, ундан қандай фойдаланишни билиши учун инсоннинг қайси ижтимоий тузумда яшашини ҳам эътиборга олиш бугунги кун тилшунослигининг асосий вазифаларидандир.

Бугунги кундаги гендер муаммосига оид тадқиқотларни В.А.Кирилина икки йўналишга ажратади:

1. Гуманитар фанлар доирасида гендер муаммоси.
2. Лингвистик гендерология муаммоси.

Гуманитар фанлар доирасидаги гендер муаммосини ечишга социология, психологияда ўрганилган тадқиқотлар тилшунослик учун асос бўлади. Гендернинг категория сифатидаги мақоми ўрганилади.

“Гендер” тушунчаси замонавий лингвистикада бошқа ижтимоий фанларга нисбатан кейинроқ, айнан бу юз йилликнинг иккинчи ярмида кириб келган [6]. Гендер лингвистикаси гендер тадқиқотларини ўрганувчи илмий йўналишки, унда гендер лингвистик тушунча сифатида кўриб чиқилади. Гендер лингвистикасининг пайдо бўлиши ва жадал ривожланиши XX аср охирига тўғри келади. Бу йўналиш икки гуруҳ муаммоларини ўрганади:

1. Тил ва унда гендернинг ифодаланиши. Бунга лексикон, синтаксис, род категорияси ва бошқа шунга ўхшаш объектлар киради. Бундай ёндашишдан мақсад турли жинс вакилларининг тилдаги ўрнини, уларга берилган баҳони ва қайси семантик соҳада кенг тарқалганлигини ифодалаш ва тушунтиришдан иборат. Бу бир тил ёки бир нечта тиллар бўйича чоғиштирма тадқиқотлар бўлиши мумкин.

TILSHUNOSLIK

2. Эркак ва аёлларнинг коммуникатив хулқ-атвори. Гендернинг қандай нутқий вазиятларда қайси воситалар ёрдамида тузилиши, бунга ижтимоий факторлар ва коммуникатив муҳитнинг таъсир этиш жараёни (интернет, аёл ва эркаклар нутқидаги ўзига хос хусусиятлари). Бу борада ҳозиргача ижтимоий-маданий детерминизм ва биодетерминизм назариялари рақобатлашиб келмоқда [19].

Гендер лингвистикаси эса илмий йўналишдаги гендер тадқиқотлари таркибига кириб, лингвистик тушунчалар ёрдамида гендерни ўрганади.

Гендер лингвистикаси соҳасидаги илмий тадқиқот ишларида катталар нутқи, ўсмирлар нутқи, болалар нутқига эътибор қаратилгани ҳолда, аёл ва эркак нутқи, ўғил ва қиз болалар нутқидаги фарқлар назарда тутилади.

XXаср ўрталарида Россия ижтимоий фанларида гендер лингвистикаси жадал суръатда ривожлана бошлади. Бошланғич босқичда изланишлар фарқланмаган ҳолда ривожланган, чунки олимлар диққат-эътиборида фақат умумметодик муаммолар бўлган. Алла Кириллина ва Мария Томская гендер атамасига илмий тус бериб, фанга киришига сабаб бўлдилар. Бундай нуқтаи назар, табиийки, гендернинг тил ва коммуникациядаги лингвистик механизмларини ўрганишни кучайтирди.

XX асрнинг иккинчи ярмида янги ижтимоий-фалсафий назариялар ғарб жамиятининг демократизациялаш билан бирга рўй бериб, 1968 йилда талабалар революцияси феминизмнинг фаоллашуви бир қатор янги ғояларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди. Бу ғояларга жинснинг ижтимоий-маданий шартлигини тушуниш ҳам киради. АҚШдаги “Янги аёллар ҳаракати” гендер концепциясини илмий англаш ва унинг сиёсий кураш мақсадида тарқалишига туртки бўлди. XXасрнинг 60-йиллари охирида тилшуносликда (асосан, АҚШ ва Германияда) феминистик лингвистика пайдо бўлди. Бу оқим ҳозирги кунда ҳам мавжуд.

Феминистик лингвистика тилни инсонга эмас, фақат эркакка йўналтирилганлиги сабабли танқид қилади. Шунинг учун феминистик лингвистика тилни реформация қилишни кўп маротаба тавсия қилган.

Тилда аёллар дискрипциясини ўрганиш билан бирга тадқиқотларнинг бошқа йўналишлари ҳам пайдо бўлди. Бунга гендернинг социолингвистик, психолингвистик ва лингвокультурологик ўрганилишини мисол қилиб келтириш мумкин.

70-йилларда В.Лабовнинг социолингвистик ишларида тилда гендер фарқларининг ижтимоий табиати ўзининг муҳим исботини топди. Бу ўринда В.Лабовнинг хулосаси ўта муҳим аҳамиятга эга, чунончи, у эркаклар ва аёллар нутқида юзага келган табиий фарқлар гипотезасини рад этади. Олим талаффуздаги фарқлар абсолют характерга эга эмаслигини кўрсатиб, аёллар бир вариантни хуш кўрсалар, эркаклар бошқасини афзал кўришларини исботлаб берди. Бунда афзаллик ижтимоий гуруҳ ва бошқа ижтимоий факторларга боғлиқлигини ҳам айтган.

Гендер маданият маҳсули сифатида халқнинг фольклорда, эртак ва урф-одатлар тилдаги аёллик ҳамда эркаклик ҳақидаги тасаввурларини ифодалайди.

А.Кирилина гендер тилшунослигининг социолингвистикадан фарқини қуйидагича изоҳлайди: “Гендер тилшунослигининг олдида турган асосий мақсад тилда қайси жинс эгаси ҳокимлик қилиши эмас, балки уни (ҳокимликни) тасвирловчи воситаларнинг тилда мавжудлиги, гендернинг қандай прагматик ва коммуникатив контекстда ҳосил бўлиши ва ушбу жараёнга экстра ва интралингвистик омилларнинг таъсирини ўрганишдир” [10].

Бугунги тилшуносликнинг янги парадигмаси бўлган гендер лингвистика ўз олдида муҳим масалаларни қўйган. Маълумки, сўзловчи қайси жинс ёки тоифа вакили бўлишидан қатъий назар, ҳамма учун ягона бўлган лисоний тизимдан фойдаланади. Аммо ҳар бир шахснинг нутқий ёки лисоний қобилияти ва имконият даражаси турлича бўлиши аниқ. Тилшуносликка гендер термини социал фанлар соҳасидан кириб келган. Янги термин пайдо бўлгунча лингвистик семантика тилшуносликда жинс тушунчасини *sexus* маъносида келишини инкор этмаган, чунки у кўпгина лексик бирликлар қаторига киради (эркак, аёл, она, ота...).

Тил ва гендер ўртасидаги ўзаро муносабатларни тадқиқ этиш масаласи ғарб ва рус тилшунослигида анча кенг ва атрофлича ўрганилган.

Гендер тадқиқотлар марказида маданий ва ижтимоий фактор туради.

TILSHUNOSLIK

Жинсга оид кўпгина тадқиқотлар гендер тушунчаси пайдо бўлишидан олдин ёзилган ва *sex*, *sexu* тушунчалари орқали изоҳланган.

Лингвистикада терминологик бирликлардан фойдаланиш қуйидаги хусусиятларни намоён этади:

1. Гендер термини инглиз тилида пайдо бўлиб, рус тилидаги род категориясининг инглиз тилидаги род категориясининг инглиз тилидаги омоними саналиб, баъзи бир тушунмовчиликларни келтириб чиқарди.

2. Бир қатор тадқиқотчилар аввалги тушунчаларга таяниб, *sexrole*, *sexdifference* каби терминлардан фойдаланиб, жинснинг муҳимлигини таъкидлайдилар. Кўпгина инглиз тилидаги илмий ишларда икки тушунча ҳам параллел равишда ишлатилади.

Тушунмовчиликлар бошқа тилларда ёзилган илмий ишларда, шу билан бирга, уларни рус тилига таржима қилганда пайдо бўлади. Масалан, немис тилида гендер тушунчаси билан бир қаторда, *geschlecht*, *das soziale geschlecht* каби немис сўзларидан ҳам фойдаланилади.

Сехгендери рус тилидаги *seks-po* тушунчаларига мос келмайди. Айнан ана шу факт инглиз тилининг илмий дискурсига гендер терминини киритишга сабаб бўлган. Бошқа томондан, охириги йилларда ғарб давлатларида янги тенденция – жинс маъносини билдирувчи *sex* сўзини *gender* сўзи билан ўзгартириш аниқланди [17].

Рус тилшунослигида гендер, жинс, социал жинс, инсоннинг биосоциал тавсифлари каби терминлар ишлатилади.

Демак, *sexus* (табiiй жинс) ва *gender* атамаларининг ўзаро муносабатларини тилшуносликда қуйидагича таърифлаш мумкин: “Табiiй жинс (*sexus*) шахснинг биологик хусусиятлари билан боғлиқ бўлган лексик атамаларнинг компоненти ҳисобланса, *gender* эса жинснинг ижтимоий-маданий аспектини ифодаловчи тушунчадир”.

“Гендер – шахснинг қайси бир ижтимоий қатламга тегишлилиги кўрсаткичидир. Ижтимоий институтлар (армия, мактаб ва ҳ.к.) ҳамisha фарқланиб, ўзларига мақомлар, қонун-қоидаларни ишлаб чиқиш орқали жамиятда келишилган қатламлар деб топилган. Ҳаттоки ижтимоий-маданий ҳаётимиздаги урф-одатлар ҳам гендерологик хусусиятларни ўзида акс эттириб, уларни миллий либослар, кундалик ҳаётимиздаги турмуш тарзимиз ва рамзларда бу хусусиятларни кўришимиз мумкин. Гендер айнан бир миллатнинг ижтимоий-маданий маҳсули бўлиб, халқ оғзаки ижоди ва фольклорларда, эртақларда, урф-одат ҳамда тилда ўз аксини топган ўша миллатгагина хос аёллардаги “назокат”ни ва эркекларга хос “мардлик” аксини кўрсатади. Шунингдек, ижтимоий гуруҳлар онгида у ёки бу жинсга хос бўлган сифатларнинг гендерологик тасаввурлари мавжуд [11].

Россияда XX асрнинг 90 йилларида пайдо бўлган гендер муаммоларини кўпинча тилшунослик билан кесишувчи психолингвистика, социолингвистика, этнолингвистика ва лингвокультурология каби туташ йўналишлардаги қимматли маълумотлар асосида ўрганишди. Улар матн ва оғзаки нутқ, вербал коммуникатив алоқада шахснинг жинси ва ёшининг таъсири, нутқда эшитувчи томонидан гендерологик фарқларни қабул қилиши каби ўзига хос жиҳатларини ўрганиб чиқишган. Земская ва Китайгородскаялар рус зиёлилар оиласи намунасида, уларнинг мулоқотини кузатиб, керакли хулосаларга келганлар [15].

Ўзбекистонда гендер тилшунослигининг бошланиши ва ривожланишидаги илк изланишлар сифатида З.Акбарованинг “Ўзбек тилида мурожаат шакллари ва унинг лисоний тадқиқи” [2], Н.Аҳмедованинг “Ўзбек тилида мурожаат шаклларининг семантик-коннотатив тадқиқи” [1], Ш.Исқандарованинг “Ўзбек нутқ одатининг мулоқот шакллари” мавзусидаги номзодлик ҳамда “Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони)” [8] номли докторлик диссертацияларини кўрсатиш мумкин. Бу тадқиқотларда асосан, аёллар нутқининг баъзи лингвистик хусусиятлари ёритилган бўлиб, уларда гендер атамаси умуман қўлланилмаган ва гендер ўрганиш объекти сифатида тадқиқ қилинмаган.

Г.Ш.Атаханова инглиз ва ўзбек тиллари материали асосида «инсоннинг ёши» концептини ва унинг миллий-маданий хусусиятларини тадқиқ қилди. И.М.Тўхтасинов инглиз ва ўзбек тиллари бадиий матнида қўшма сўзларнинг лингвомаданиятшунослик ва гендер хусусиятларини батафсил ўрганган. Г.И.Эргашева гендер терминлари

TILSHUNOSLIK

шаклланишининг лингвистик ва экстралингвистик омилларини аниқлади. А.А.Морозова испан тилида эркаклар ва аёлларга хос концептларнинг шаклланиши ва қўлланишини ўрганди. М.К.Халикова рус ва ўзбек фразеологик бирликлари мисолида инсон ва унинг менталитетини тавсифлашнинг лексик-семантик, грамматик ва стилистик хусусиятларини аниқлади.

Н.З. Насруллаева “Инглиз ва ўзбек тилларида оламнинг фразеологик манзарасида гендерконцептларнинг шаклланиши” мавзудаги докторлик диссертациясида эса оламнинг инглиз ва ўзбек фразеологик манзараларида гендерконцептлар шаклланиши жараёнининг моҳиятини очиб, уларнинг универсал ва миллий-маданий хусусиятларини аниқлаб берган. Г. Исқандарова эса болалар мулоқот хулқининг гендервалингвокультурологик хусусиятларини таҳлил қилиб берган [12].

Профессор М.Қурбонова бадиий матн бўйича гендер тадқиқотларда икки жиҳатга алоҳида эътибор қаратилаётганлигини таъкидлайди: 1. Аёл ва эркаклар маълум бир воқеликни, унинг парчасини тасвирлашда, ёки бошқа ҳолатларда фикрларни ўзига хос тарзда баён этиши (нутқнинг гендер хусусияти). 2. Муайян тил тизимида аёллик ва эркаклик белгилари билан боғлиқ тушунчаларни ифодаловчи лингвистик воситаларнинг мавжудлиги (тил тизимида аёл ва эркакларни бир-биридан ажратиш, фарқлашга хизмат қилувчи тил бирликларини белгилаш)га катта эътибор қаратилган. Олима грамматик (формал) ва биологик (реал) жинс тушунчаларини бир-биридан фарқлаш зарурлигини таъкидлайди [13].

Хулоса. Демак, гендер тушунчаси ва унинг пайдо бўлиши масаласи тиббиёт соҳасидан бошланиб, ижтимоий-гуманитар йўналишларга ҳам кенг қулоч ёзди. Шундай қилиб, гендер тушунчаси мураккаб ижтимоий-маданий жараён бўлиб, жамиятдаги эркак ва аёлларнинг хулқ-атвори, ўрнини билдириб, гендернинг ижтимоий конструкти ҳисобланади. У нафақат биологик фарқни, балки ижтимоий-маданий нормаларни ҳам белгилаб берувчи кенг қамровли серқирра тушунча ҳисобланади.

XXI асрнинг бошларида гендерологиянинг тадқиқ қилиш методологияси психоллингвистика ва социоллингвистика йўналишларида ишлаб чиқилди. Лекин ҳозирги кунда гендер тадқиқоти бир неча йўналишлари кесимида олиб борилганлиги сабабли, ҳозиргача баҳс-мунозарага олиб келувчи кўпгина муаммолар мавжуд. Лекин бу мавзуда илмий тадқиқотларнинг олиб борилиши, бу муаммоларга бўлган қизиқиш янада ортиб бораётганлигидан далолат беради.

АДАБИЁТЛАР

1. **Ahmedova N.** O`zbek tilida murojaat birliklarining semantik-konnotativ tadqiqi. Filol.fan.nom...dissertation. avtor... - T., 2008. - 28 b.
2. **Akbarova Z.** O`zbek tilida murojaat shakllari va ularning lisoniy tadqiqi. Filol.fan.nom...dissertation. avtor... - T., 2007. - 31 b.
3. **Bern Sh.** Gendernaya psixologiya: zakoni mujskogo i jenskogo povedeniya. -M., 1983. -175 s.
4. **Denisova A.A.** (red.) Slovar gendernix terminov. - M.: Informatsiya XXI veka, 2002. - 318 s. - www.twirpx.com.
5. Gender munosabatlari nazariyasiva amaliyotga kirish. -T.: O'zbekiston, 2007. - B.84.
6. **Goroshko Ye.** Gendernaya problematika v yazikoznanii. <http://www.owl.ru/win/books/articles/goroshko.htm> <<http://www.owl.ru/win/books/articles/%20goroshko.htm>>.
7. **Kozlov N.I.** Gender: chem opredelyaetsya nash sotsialniy pol? <https://www.psychologos.ru>.
8. **Iskandarova Sh.** O`zbek nutq odatining muluqot shakllari. Filol.fan.nom...dissertation. avtoreferati. - Toshkent, 1994. - 34 b.
9. **Iskandarova G.** Bolalar muluqot xulqining gender va lingvokulturologik xususiyatlari // O'zMUxabarlar. - Toshkent: Universitet, 2015. - № 1/2. - B. 200-203. //G.Iskandarova. The Role of Linguoculturological Factors in Childrens' Communication //International Journal of Central Asian Studies Volume 19. Korea, 2015. - R. 163-180. //G.Iskandarova. Gendernie i lingvokulturologicheskie osobennosti detskoy rechi //Gumanitarnie nauki v XXI veke: Materiali Mejdunarodnoy nauchnoy konferentsii, posvyashennoy 70-letiyu TNIIYaLI - TIGI. - Kizil, 2015. - S. 507-514.

TILSHUNOSLIK

10. **Kirilina A.V.** Gendernie issledovaniya v otechestvennoy lingvistike: problemi, svyazannie s burnim razvitiem //Gender: yazik, kultura, kommunikatsiya. - M., 2002. - S.245.
 11. **Kirilina A., Tomskaya M.** Lingvisticheskie gendernie issledovaniya //Otechestvennie zapiski: Jurnal dlya medlennogo chteniya.- M.: Visshaya shkola ekonomiki, 2012.- C.52.
 12. **Nasrullaeva N.Z.** Ingliz va o'zbek tillarida olamning frazeologik manzarasida gender kontseptlarining shakllanishi. Dok....dis...avtoreferati. - Toshkent, 2018.- 71 b.
 13. **Kurbanova M.** Tilshunoslikda gender tadqiqotlar. O'zbek tilshunosligi mamlakatimiz innovatsion taraqqiyoti ko'zglasida. Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari. (hamkorlikda). Toshkent, 2012. Kurbanova M. O'zbek tilida diskursning gender xususiyatlari. O'zbek tilshunosligining dolzarb masalalari. Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari. –T., 2012.
 14. Slovar gendernix terminov. - www.owl.ru/gender/010.htm.
 15. **Zemskaya Ye.A., Kitaygorodskaya M.A., Rozanova N.N.** Osobennosti mujskoy i jenskoy rechi // Russkiy yazik v yego funktsionirovanii. - M., 1993. -C.90-136.
 16. <<https://m.colta.ru>>
 17. <<https://theoryandpractice.ru/posts/8521--gender>>
 18. <<https://theoryandpractice.ru/posts/8521--gender>>
 19. <<https://ru.m.wikipedia.org>>
 20. fayllar.org
-